

УДК 94(777) 32.019.5 «1960/70»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.7>

Малежик Д.І.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ЛІТЕРАТУРНУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – СЕРЕДИНА 1970-Х РР.)

Метою статті є аналіз політичної цензури в УРСР в другій половині 1960-х – у середині 1970-х рр. та її впливу на українську літературну інтелігенцію.

Охарактеризовано основні рішення партійно-радянської верхівки щодо посилення цензури. Висвітлено зростання ролі та розширення функцій Головліту в системі політичної цензури УРСР. Встановлено, що основною функцією цензурної політики партійно-радянського керівництва була світоглядна, яка полягала у максимальному відображенні позитивних сторін радянської дійсності.

Окрему увагу приділено загостренню інформаційного протистояння СРСР та країн Заходу, що вимагало активізації органів цензури. Доведено, що формування суспільної думки стало одним із головних завдань радянської цензури. Простежено вплив політичної цензури на діяльність української літературної інтелігенції. Доведено, що активізація цензурної діяльності негативно вплинула на морально-психологічний стан письменницького середовища УРСР, породжувала світоглядні та ціннісні розбіжності між ними, атмосферу недовіри та страху. Негативно вплинуло на літературний процес усунення Олеса Гончара з посади голови письменницької організації та виключення з її лав значної групи письменників. Наголошено, що наслідком цих дій стало вилучення з літературного життя низки художніх творів, а водночас і заборона друкуватись низці талановитих українських письменників.

Простежено позитивні тенденції в керівництві духовним життям України. Охарактеризовано кадрові зміни в ідеологічному апараті ЦК КПУ та Спілки письменників України кінця 1970-х рр. і їхній вплив на цензурну політику радянського керівництва. Встановлено, що вказані зрушення сприяли пошвавленню літературного життя України та поступовому зменшенню ідеологічного тиску на літературну інтелігенцію.

Ключові слова: цензура, українська літературна інтелігенція, Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліт), суспільна думка, застій.

Постановка проблеми. Процес реформування суспільного життя, що розпочався за М. Хрущова, сприяв зростанню громадської активності та появі нового покоління творчої інтелігенції, відомого як «шістдесятники». Проте після зміни партійного керівництва СРСР та приходу до влади Л. Брежнєва становище як у політичному, так і в духовному житті країни почало поступово змінюватись. З огляду на загострення протиріч із країнами Заходу зростає ідеологічний контроль над суспільним життям, а відтак – над літературою і мистецтвом. Партійний нагляд доповнювався відомчим, який здійснювали міністерства, творчі спілки та розгалужені партійні організації. Зазначені обставини зумовили посилення політичної цензури як важливого складника функціонування системи тоталітаризму. Її вплив найперше відчували на собі представники української творчої інтелігенції, насамперед літературної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам політичної цензури в СРСР присвячено публікації сучасних українських дослідників В. Бабяка [1], В. Барана [2; 3], О. Заплотинської [5], О. Федотової [13], О. Якубця [18]. Дослідники накопичили значний фактологічний матеріал, залучили до наукового обігу низку неопублікованих джерел. Значний історіографічний доробок накопичено російськими науковцями, насамперед А. Блюмом [14], Т. Горяєвою [4], Д. Ложковим [8], П. Рейфманом [11]. Вказані дослідники, попри недостатню увагу до української проблематики, розробили нові методологічні підходи до вивчення цензурної політики та здійснили важливі узагальнення щодо її суті та методів. Водночас аналіз історіографії засвідчує відсутність комплексного дослідження, присвяченого впливу радянської цензури на українську літературну інтелігенцію, що посилює наукову актуальність розвідки.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз політичної цензури в Українській РСР у другій половині 1960-х – у середині 1970-х рр. та її впливу на українську літературну інтелігенцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна партійного керівництва СРСР фактично означала до реставрації жорсткий тоталітарний тиск на суспільство, насамперед на творчу інтелігенцію. До того ж уже в середині 1960-х рр. все активніше у справу контролю над ідеологією втручається Комітет державної безпеки СРСР (КДБ). Спочатку відповідні органи збирали матеріал і спостерігали за активними громадськими діячами та інтелектуалами, проте вже в серпні-вересні 1965 р. проходять перші арешти за звинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді». Їхніми жертвами стали майже тридцять осіб, зокрема творча інтелігенція: М. і Б. Горині, П. Заливаха, С. Караванський [3, с. 108].

Уже в грудні 1965 р. голова КДБ СРСР В. Семичастний під грифом «Таємно» надсилає до ЦК КПРС записку «Про антирадянську діяльність творчої інтелігенції». У ній повідомляється, що протягом 1964–1965 рр. органами безпеки було викрито низку антирадянських груп, які проводили підривну діяльність проти політики КПРС, соціалістичного ладу та пропагували ідеї реставрації капіталізму [11].

Логічним продовженням діяльності радянського керівництва стала реформа радянських і республіканських органів цензури та посилення контролю за їхньою діяльністю. Зокрема, у вересні 1966 р. Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) УРСР знову повернулося під керівництво Ради міністрів і стало називатися Головним управлінням з охорони державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР [13, с. 233]. Того ж року ЦК КПУ наказав міністерствам, відомствам та організаціям республіки, Комітету з преси при Раді міністрів УРСР різко скоротити випуск літератури поза видавництвами.

Цензурні органи почали одразу жорстку боротьбу з «безідейними» літераторами. У 1968 р. очільник Головліту УРСР М. Поздняков рапортував перед ЦК КПУ, що до відкритої преси почало потрапляти менше заборонених даних, а низку художніх творів після зауважень партійних органів не було видано або перероблялася видавництвами [15, арк. 70].

З-поміж критикованих видань називались збірка «Гранослов» Д. Павличка, оповідання П. Угляренка «Постріл на світанку», у яких велика увага приділялась опису життя «бандерівців»,

чим порушувався класовий підхід до літератури. У журналі «Жовтень» з ідейно-політичних міркувань заборонив друкувати цілу низку художніх творів [15, арк. 70].

Найгучнішою кампанією проти літераторів стала критика впродовж 1968–1969 рр. роману О. Гончара «Собор». На початку 1968 р. твір було опубліковано в журналі «Вітчизна», а згодом – і в першому номері нової серії «Романи й повісті» [2, с. 265]. Однак уже на березневому пленумі ЦК КПУ 1968 р., присвяченому поліпшенню ідейно-політичної роботи партійних організацій України, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Вагченко фактично ідентифікував себе з одним із героїв роману і, заручившись підтримкою Л. Брежнєва, виступив із різкою критикою «Собору», назвавши роман «допомогою буржуазній пропаганді» [17, арк. 86–87]. Більше ніхто з учасників пленуму не порушив цього питання, було тільки проведено кадрові зміни: замість А. Скаби секретарем ЦК КПУ обрано Ф. Овчаренка [2, с. 266]. Пізніше на твір було опубліковано викривальні рецензії в газетах «Зоря» і «Житомирський комсомолец» [13, с. 233].

На захист твору виступила творча молодь Дніпропетровська, яка зібрала 300 підписів на підтримку «Собору», і український письменник і літературознавець Є. Сверстюк, есе якого «Собор у рихтованні» побачило світ у самвидаві. Однак така зухвалість не змогла залишатись поза увагою радянських каральних органів: ініціаторів написання листа було засуджено до покарання в таборах суворого режиму, а Є. Сверстюка в 1971 р. засуджено на засіданні партбюро Інституту ботаніки АН УРСР [12, с. 509–511].

Такий жорсткий контроль неминуче посилював догматизм, збіднював духовне життя, призводив до своєрідного роздвоєння літератури та мистецтва, до появи неофіційного «самвидаву». Замість обміну думок, діалогу і дискусії в суспільстві утверджувалась фальшива однотайність, за якою приховувались байдужість або конформізм. Замість справжньої свободи слова існувало право на свободу слова, яким можна було скористатися тільки тоді і такою мірою, коли і наскільки дозволяли ідеологічні чиновники. Крім того, потрібно враховувати, що будь-яка заборона, яка виходила з верхів, подвійно чи потрійно посилювалася на місцях. Це означало, що будь-який натяк на незадоволення національними кадрами означало фактичне зняття їх із посади республіканською владою.

Уже на початку 1970-х рр. розпочинається новий жорсткий наступ на українську літера-

туру. В листопаді 1970 р. відбувся VI розширений пленум правління Спілки письменників України (СПУ), на якому з великою доповіддю виступив голова Київської обласної організації В. Козаченко. Доповідач зазначив ідеологічні відхилення в повісті В. Маняка «Єврика» (1967) і романі В. Дрозда «Катастрофа» (1968) [2, с. 269]. Також критики згадав роман Р. Андріяшика «Полтва» (1969), збірку повістей та оповідань І. Чендея «Березневий сніг» (1968), новелу В. Яворівського «Під крилами – весілля» [3, с. 109]. Відтоді практично всі названі твори стали об'єктами постійної критики, а їхні автори піддавались ідеологічному тиску. Водночас наприкінці 1960-х рр. від активної літературної діяльності усунуто М. Вінграновського, І. Жиленко, В. Шевчука, Ю. Щербака.

Черговим ударом по українських письменниках було усунення в 1971 р. Олеса Гончара від керівництва Спілкою письменників України. Попри те, що на першому пленумі більшість членів правління проголосувала за нього, з волі секретаря ЦК Компартії України Ф. Овчаренка СПУ очолив Ю. Смолич, який не був присутній на з'їзді [2, с. 270].

У січні 1972 р. прокотилася друга хвиля арештів української інтелігенції, насамперед літературної, яка обіймала позицію, відмінну від офіційної. Жертвами стали І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Стасів-Калинець та інші [12, с. 190].

Того ж місяця ЦК КПРС ухвалив постанову «Про літературно-художню критику», після чого почалися переслідування окремих українських письменників [13, с. 240]. У ній вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, її активність і принциповість у проведенні партійної лінії в галузі художньої творчості. Одразу до оцінки літературних творів були залучені відомі науковці: історики і філологи – В. Бородін, А. Каспрук, А. Ковтуненко, Ю. Курносів, С. Рижиков, економісти – Белінський, Веремєєва, Шмілюк та інші [12, с. 191].

Важливим фактором, що позначився на духовному житті суспільства, стало усунення від влади П. Шелеста у травні 1972 р. та призначення замість нього В. Щербицького. Новий очільник ЦК КПУ став послідовним прихильником курсу, визначеного Л. Брежневим і М. Сусловим. У жовтні того ж року секретарем ЦК Компартії України обрано В. Маланчука, відомого «розвінчувача ідей українського націоналізму», який фактично очолив наступ на українську культуру [18, с. 116].

Однією з найгучніших стала кампанія проти І. Білика і його твору «Меч Арея». Спершу негативну рецензію на твір написав тоді ще співро-

бітник Інститут історії П. Толочко. Після доопрацювання твору автором директор Інституту історії Федір Шевченко дав позитивний відгук на роман, і його було опубліковано у видавництві «Радянський письменник» [6]. У листопаді 1972 р. «Літературная газета» вмістила на своїх сторінках статтю доктора історичних наук О. Яковлева «Проти антиісторизму», в якій автор піддав критиці роман. Після конкретних зауважень, що стосувалися окремих фактів історії, О. Яковлев наголосив, що в романі звучать мотиви ідеалізації національного минулого народу і закликав письменників звертатися не стільки до минулого, скільки до сучасного [2, с. 272]. Зрештою, твір було вилучено 24 грудня 1975 р. з бібліотеки Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук і передано до спецфонду згідно з усним розпорядженням Головліту [6].

Після призначення В. Козаченка секретарем СПУ в 1973 р. на IV пленумі правління Спілки він виступив із доповіддю, в якій засудив творчість О. Бердника, І. Білика, Г. Кочура, М. Лукаша, В. Чичибабіна. Наслідком стало їхнє виключення з СПУ, а І. Білика було ще й звільнено з роботи в «Літературній Україні» [3, с. 114].

Значний негативний вплив на літературне життя справив пленум ЦК Компартії України 1973 р., присвячений питанням роботи з кадрами. З великою доповіддю на ньому виступив В. Щербицький, який засудив орієнтацію письменників на історичну проблематику, націлюючи їх на висвітлення актуальних тем сучасності. У доповіді вказувалося, що в низці творів були відступи від класових критеріїв в оцінці суспільних явищ і процесів, а їхні автори нібито «проявляли національну чванливість і обмеженість, ідеалізували патріархальщину» [2, с. 273–274].

В. Щербицький підкреслив, що в Україні немає жодної національної проблеми і що національне питання у нас розв'язане «найкращим чином». У жовтні 1973 р., виступаючи на загальних партійних зборах київської організації Спілки письменників України, В. Маланчук говорив про «серйозні промахи і помилкові тенденції» у статті М. Малиновської «Колобіг» про творчість Б. Олійника, у книзі Д. Шлапака «Література героїки й краси», в статті Є. Адельгейма «До джерел прекрасного» [3, с. 114].

Після пленуму під ідеологічний прес потрапив письменник Б. Харчук, автор роману «Волинь», розкритикований восени 1973 р. в газеті «Літературна Україна» за значні «ідейні прорахунки» та нечіткі класові позиції [2, с. 274–275].

Значний критичний потенціал містила доповідь директора Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР М. Шамоти. Науковець засудив збірку С. Тельнюка «Опівнічне»; вказував на недоліки творів Є. Гуцала, зокрема його оповідання «Арсен і Надька»; критикував М. Руденка за надмірну поетизацію села як джерела національної самосвідомості; закидав Г. Тютюннику протиставлення села місту, засудив відсутність класового підходу у праці В. Колісниченка та С. Плачинди «Неопалима купина», заперечував високі оцінки творчості В. Симоненка тощо. Розгорнулася критика проти майстрів українського перекладу М. Лукаша та Г. Кочура, які нібито «засмічували мову», вживаючи відмінні від російської мови слова, зокрема «часопис», «книгозбірня», «відсоток» та інші [2, с. 275].

Хибне трактування суспільних явищ й історичних фактів співробітниками органів цензури побачили також у низці інших творів. Наприклад, із травневого номера журналу «Вітчизна» було вилучено нарис Є. Гуцала «Зустріч з Карпатами» через «надмірне захоплення старим побутом, звичаями і традиціями» [16, арк. 11].

Сформувати конкретне уявлення про масштаби діяльності Головліту УРСР дає змога довідка від 26 грудня 1974 р., складена В. Маланчуком і П. Троньком за дорученням першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Із документа довідуюсь, що загальний обсяг попереднього контролю за рік становив понад 210 тис. обліково-видавничих аркушів друкованих видань [16, арк. 22–23].

Наступне посилення репресивних заходів радянської влади пов'язане із заснуванням Української гельсінської групи в 1976 р., яку очолив письменник М. Руденко. Попередні заходи цензури, зважаючи на зростання дисидентського руху в Радянському Союзі та реакцію міжнародної спільноти, не досягли свого ефекту і потребували посилення. З огляду на це відбувається зміна тактики партійно-радянського керівництва: замість політичних або кримінальних процесів застосовувалася каральна медицина, організовані

кампанії з дискредитації інтелігенції з наступним депортуванням окремих її представників з країни і позбавленням радянського громадянства. Однак вказана проблема потребує окремого історичного дослідження і виходить за межі цієї розвідки.

Тільки наприкінці 1970-х рр. мистецький клімат помітно пом'якшився. Спала хвиля «проробок» і викривальних кампаній. У січні 1979 р. на чолі Спілки письменників України став П. Загребельний, який змінив на цій посаді В. Козаченка. Водночас у квітні 1979 р. з'явилася постанова пленуму ЦК КПУ про усунення з посади секретаря ЦК КПУ через перехід на іншу роботу – завідувача кафедри історії КППРС у Київському політехнічному інституті. Саме тоді питання ідеологічного виховання відходить на другий план у діяльності В. Щербицького [18, с. 124]. Результатом цього стала активізація літературного життя. Наприклад, після великої перерви почали друкуватися твори багатьох авторів, раніше замовчуваних і критикованих – В. Кордуна, Ліни Костенко, Є. Сверстюка, В. Симоненка, В. Стуса та інших.

Висновки. Отже, протягом другої половини 1960-х – середини 1970-х рр. комуністична партія зосередила у своїх руках регулювальну функцію в галузі ідеології, розширивши контролювальну роль Головліту з цензурування друкованих видань. Створений механізм тотальної цензури став одним із важливих складників політико-ідеологічної системи періоду «застою».

Політична цензура негативно вплинула на розвиток українського друкованого слова, суттєво обмежився доступ до закордонних видань, зокрема зарубіжної україніки. З літературного життя фактично було вилучено імена І. Білика, Ліни Костенко, Є. Сверстюка, В. Симоненка, В. Стуса, окремі твори О. Гончара, Є. Гуцала, Г. Тютюнника, Д. Павличка та інші. Лише наприкінці 1970-х рр., після усунення з посади секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука та із зміною керівництва Спілки письменників України українське літературне життя пожвавилось.

Список літератури:

1. Бабюх В. Спадкоємність цензури Російської імперії в організаційному становленні системи ідеологічного контролю в СРСР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : збірник статей. 2011. Вип. 37. С. 82–96.
2. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
3. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6. С. 104–117.
4. Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва : РОССПЭН, 2009. 407 с.
5. Заплотинська О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 6. С. 58–66.

6. Іван Білик : Євген Марчук переконував мене відмовитися від «Меча Арея»: бесіда з письменником Іваном Біликом / записав Р. Солонець. *Друг читача*. 2009. 3 липня. URL: <https://vsiknygy.net.ua/interview/1024/> (дата звернення: 15.07.2020).
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
8. Ложков Д. Цензура в СССР в условиях международной напряженности (1970-е гг.). *Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество)*. 2013. № 1. С. 146–166.
9. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: до 80-річчя створення радянської цензури. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 70–79.
10. Пресса в обществе (1959–2000). Оценки журналистов и социологов. Документы / редкол.: А.И. Волков, М.Г. Пугачева, С.Ф. Ярмолюк. Москва : Изд-во Московской школы политических исследований, 2000. 616 с. URL: <http://www.eartist.narod.ru/text25/001.htm> (дата звернення: 15.07.2020).
11. Рейфман П. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/History/reifm/19.php (дата звернення: 15.07.2020).
12. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
13. Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ : Парламентське вид-во, 2009. 352 с.
14. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / сост. А.В. Блюм. Москва : РОССПЭН, 2004. 576 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 17. 121 арк.
16. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1036. 87 арк.
17. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2058. 141 арк.
18. Якубець О. В. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини». *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 107–125.

Malezhyk D.I. THE IMPACT OF POLITICAL CENSORSHIP IN THE UKRAINIAN SSR ON THE WRITERS (THE SECOND HALF OF 1960S – MID 1970S)

The article deals with the analysis of the Soviet censorship during the Stagnation. The purpose of this article is to review the state of censorship in the Ukrainian SSR in the second half of 1960s – mid 1970s and its influence on the writers.

The main decisions and documents of Communist party and Soviet authorities according the censorship have been analyzed. The increase of the role and empowerment of General directorate for the protection of state secrets in the press Council of Ministers of the Ukrainian SSR have been revealed. It is pointed out, that the main function of censorship policy of Soviet power was the world-view function which means to picture the positive features of Soviet life and well-being as more as it possible.

Special attention has been given to the strained relations between USSR and Western states, which required the activation of censorship bodies. It has been shown, that the formation of public opinion has been one of the main tasks of the Soviet censorship authorities. The influence of political censorship on the Ukrainian writers' activity has been described. It has been argued that increase of censorship activity undermined moral and motivation of Ukrainian SSR writers, caused world-view and value difference among them, casted the feelings of distrust and fear over them. The negative impact on literature process had the Oles Honchar dismissal from the Head of Ukrainian Writers' Union and an exclusion from literary activity of considerable part of talented authors. It has been stressed, that the consequence of these processes was the removal of many literature works from the readers as well as prohibition of printing for talented Ukrainian writers.

The main positive trends in the Ukrainian spiritual life leadership have been revealed. The personnel changes among ideological staff have been analyzed. The main impact of new leaders of Ukrainian Writers' Union on censorship policy has been shown. It has been ascertained, that these changes became a positive signal for Ukrainian literary life and facilitated the decreasing of ideological pressure on literary intelligentsia.

Key words: *censorship, General directorate for the protection of state secrets in the press Council of ministers of the Ukrainian SSR (Holovlit), public opinion, Stagnation.*